

Том 5. Птахи. Випуск 2. Хижі птахи / Зубаровський В. М., ред. вип. М.А. Воїнственський; рец. О. Б. Кістяківський, В. П. Жежерін. – К.: Наукова думка, 1977. – 328 с.

Рогожа М.М. Вклад полтавського орнитолога М.И. Гавриленко в изучение птиц Украины и Советского Союза

В статье показано вклад одного из наиболее трудоспособных и результативных исследователей фауны птиц Полтавщины и сопредельных территорий, выдающегося орнитолога Н.И. Гавриленко, использование добытых им результатов при составлении многотомных сводок «Фауна Украины», «Птицы Советского Союза» и библиографических указателей «Птицы СССР», одновременно освещено малоизвестные страницы жизни и научной деятельности, дополнена биография ученого.

Ключевые слова: Н.И. Гавриленко, изучение орнитофауны, Полтавщина, Украина, Советский Союз.

The paper exposes the contribution of one of the most hardworking faunists M.I.Havrylenko, who researched Poltava area bird fauna, as well as applications of results he obtained in multivolume editions, such as "Fauna of Ukraine", "Birds of the Soviet Union" and bibliography index "Birds of the USSR". Also, the paper enlightens little-known pages of his life and scientific activity; his biography is enriched by them.

Keywords: M.I.Havrylenko, o bird fauna research, Poltava area, Ukraine, the Soviet Union.

УДК 303.4:63:(470.34)

Сиченко І. А.

**ДОСЛІДЖЕННЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА В'ЯТСЬКОГО
ГУБЕРНСЬКОГО ЗЕМСТВА У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ
В.Г. БАЖАСВА**

На основі наукового аналізу творчої спадщини В.Г.Бажасва висвітлено діяльність В'ятського земства у сільськогосподарському відношенні. З'ясовано, що сільськогосподарська організація В'ятського земства здійснювалася екстенсивним шляхом. Встановлено, що перевагами краю були: дрібні доказові ділянки, малі дешеві ферми, суспільні «запашки» та практичні школи сільського господарства.

Ключові слова: В.Г.Бажасв, В'ятське губерньське земство, сільське господарство, сільськогосподарська організація, наука.

Останнім часом зростає інтерес до історії земств, які являють собою приклад організацій, які на губернському та повітовому рівнях сприяли розвитку основних галузей сільського господарства. Вивчення діяльності сільськогосподарської організації земств різних губерній є досить актуальним питанням, адже їх дореволюційний досвід можливо розглядати як модель для системи місцевого самоуправління. Значний інтерес являє собою сільськогосподарська організація В'ятського земства. Головними напрямками своєї роботи воно вважало детальне вивчення місцевих умов і відповідно організовувало роботу у співвідношенні з ними.

До досліджень кінця XIX ст., які відображають історію розвитку В'ятської губернії слід віднести працю П.А. Голуб'єва [1], в якій він відзначає, що земства губернії одними з перших почали детально вивчати умови економічного життя населення і стан окремих галузей сільського господарства. На думку автора, по характеру занять, населення В'ятської губернії залишається виключно землеробським, із значним домінуванням селянських господарств. Щодо забезпечення селян землею В'ятська губернія знаходиться в досить сприятливих умовах. Однак автор названої праці лише наводить статистичні дані щодо економічного та культурного розвитку регіону, ухиляючись від історико-наукового аналізу та узагальнень.

Серед сучасних досліджень даного питання слід відмітити статтю Н. В. Попової [2], у якій автор проаналізувала праці дослідників, що займалися проблемами В'ятського земства. Також вона виділила основні напрями і розробки у вивченні суспільно-культурної діяльності земських установ. Автор більше уваги приділяє питанню культурного розвитку В'ятської губернії. Також до сучасних наукових розробок слід віднести статтю В.А. Вергунова [3], у якій він звертає увагу на організаційні здібності В.Г. Бажаєва та ініціативність на посаді Московського губернського агронома. Вчений вважає, що завдяки цьому Володимира Гавриловича в 1893 р. направили до В'ятської губернії для обстеження її у сільськогосподарському відношенні. В.Г. Бажаєв активно пропагував травосіяння, яке почали успішно застосовувати у Тверській, В'ятській та інших північних губерніях.

Отже, історіографія обмежується переважно питаннями культурно-просвітницької діяльності земств. Однак мало хто звертає увагу на економічний розвиток та підвищення агрономічної культури населення, шляхом сільськогосподарської організації. Таким чином, зазначені праці лише частково стосуються нашого дослідження та їх недостатньо, щоб комплексно висвітлити поставлену проблему, яка залишається актуальною та потребує подальшого наукового вивчення.

Мета дослідження полягає у висвітленні сільського господарства В'ятського губернського земства на основі власних спостережень В.Г. Бажаєва.

Сільськогосподарська діяльність В'ятського губернського земства була направлена на удосконалення землеробства, а разом з тим і на підвищення продуктивності селянської праці. Початок цієї діяльності земство розпочало у 1882 р., коли згідно з постановою губернського земського зібрання, вперше був установлений кредит у розмірі 11000 руб. на покупку сільськогосподарських машин та знарядь. У 1887 р. на службу до земства були запрошені три агрономи. Діяльність останніх увінчалась раціональними практичними результатами і земство визнало необхідним збільшити їх кількість до 11 чоловік, по одному на кожен повіт. Земство активно поширювало серед селян травосіяння, відповідно, у зв'язку з розвитком

останнього, здійснювалося покращення лугів. У тих місцевостях губернії, де була недостача лісу, агрономи проводили штучне лісорозведення. В'ятське земство розвивало маслоробство і розробляло способи обробки льону. З метою розвитку і покращення садівництва і городництва підтримувало шкільні сади та городи, допомагало населенню з насінням і саджанцями. Асигнування на сільськогосподарські машини і покращене насіння зросло до 100000 руб. Для покращення сільськогосподарських знань земством влаштовуються доказові поля, шкільні господарства, сільськогосподарські виставки, діяльність яких координується повітовими агрономами. Важливим заходом сільськогосподарської діяльності В'ятського земства – організація ферм [4, с. 227-228].

У 1894 р. губернським земством при сприянні Міністерства землеробства, заснована дослідна сільськогосподарська станція, задача якої полягає у проведенні дослідів сільськогосподарського характеру, метеорологічних досліджень. У напрямі покращення сільського господарства, крім губернського земства, працюють також і повітові земства. Уржумське і Глазівське земства влаштували і утримують нижчі сільськогосподарські школи за підтримки Міністерства землеробства. Уржумське, Нолинське і Орловське земства утримують невеликі ферми. Слобідське земство має двох агрономів. Малмижське земство запрошує кожного літа садівника [4, с.228].

Прикладом для наслідування є успішна діяльність Московського губернского земства, яка розпочалася у 1889 р. після запровадження земської агрономічної організації (економічна рада, економічне бюро та посада губернского земського агронома). Власний досвід Московського земства в області сільського господарства встиг дати цілий ряд важливих практичних порад і висунути на перший план задачу розширення і покращення кормової площі.

Московська губерньська земська управа, на основі власного досвіду, прийшла до висновків, що тільки детальне вивчення економічної діяльності інших земств може поставити всю справу на вищий рівень розвитку. Власне дослідження управа вирішила розпочати з В'ятської губернії, де земські сільськогосподарські заходи набули досить широкого розміру. Враховуючи активну організаторську діяльність В. Г. Бажая на посаді Московського губернского агронома, аграрне відомство країни у серпні 1893 р. направило його до В'ятської губернії для обстеження її у сільськогосподарському відношенні. Основні результати обстеження дослідник друкує у праці «Сельскохозяйственная организация Вятского земства» (1894 р.) [5], у якій він вперше зробив оцінку В'ятської сільськогосподарської організації на основі власного спостереження під час відрядження.

Аналізуючи природно-кліматичні умови В'ятської губернії, автор праці вважає, що клімат значної частини її території є не досить

сприятливим для землеробства не лише завдяки весняним заморозкам, але й весняній засусі й взагалі не завжди рівномірному розподілу вологості в різні періоди вегетації, не кажучи вже про холодні зими і раннє їх настання, іноді при недостатньому покриві снігу.

Щодо економічних умов, В. Г. Бажаєв відмічає, що селяни мають великі наділи землі, але остання потребує належної обробки і удобрення, тоді як прийоми землеробства залишаються застарілі. Власники землі не хочуть платити податків за землю, яка не обробляється, тому намагаються обробляти її всю, і, як наслідок, роблять це недосконало, без удобрення. У результаті – прогресує зниження урожаїв, занепад господарства і велика кількість пустирів. Обробка землі недосконала, що обумовлено різноманітністю ґрунтів та поганими знаряддями праці. Удобрення землі в більшості випадків недостатнє та неуміле, що впливає на кормові засоби. Кормова площа значна за площею, але луги запущені. Скотарство розвивати при таких кормових умовах досить важко.

Необхідність та звичка займатися землеробством, у зв'язку з розвитком суспільства виділили із селянського середовища «домоғальних селян», які готові випробувати всі засоби для удосконалення галузі.

Учений надає детальну характеристику центрального органу, який регулює всю сільськогосподарську діяльність у губернії. Оскільки, будь-яка централізована організація передбачає існування правлячого і регулюючого органу, тому на думку В. Г. Бажаєва, у В'ятській сільськогосподарській організації таким органом є губернська управа. Разом з тим при ній діє особливий періодично діючий допоміжний дорадчий орган у якості з'їздів агрономічних наглядачів, і постійний консультант – губернський агроном. До складу з'їздів входять, з одного боку, всі службовці В'ятського земства: агрономи і агрономічні наглядачі, а з іншого – склад губернської управи і декілька осіб, запрошених головою. Усі засідання відбуваються під керуванням голови губернської земської управи.

Таким чином, фактично з'їзд агрономічних наглядачів є законодавчим органом, який розробляє головні основи діяльності агрономічних наглядачів, а губернському агроному належать функції сільськогосподарського керівництва в межах, заздалегідь визначених постанов з'їзду. До обов'язків агрономічних наглядачів належить поширювати серед населення покращені прийоми обробки і удобрення землі, знайомити селян з більш удосконаленими знаряддями, кращим насінням тощо. Крім того, при В'ятській губернській управі існує особлива економічна комісія, в складі декількох гласних земського зібрання, губернського агронома і декількох осіб, запрошених головою комісії. Діяльність її починається лише з того моменту, коли всі заходи уже вироблені губернською управою, при сприянні губернського агронома і з'їзду, а доповіді до губернського зібрання уже написані. Економічна комісія полегшує лише працю земського зібрання з розгляду і оцінки земської економічної діяльності, вносячи свої висновки.

Ще один орган – це сільськогосподарська рада, заснована губернською управою, яка була фактично відділенням економічної комісії, в складі губернської управи, губернського агронома і спеціалістів з сільського господарства. Це було свого роду бюро агрономічної консультації при губернській земській управі, свого роду «вчена колегія» з метою надання необхідної інформації на запити агрономічних наглядачів.

З 1899 р. губернське зібрання внесло суттєві зміни в постановку агрономічної справи: загальне керівництво залишилось за губернським земством, але ближче керівництво передане – повітовим земствам, які повинні були підкорятися рішенням губернського земського зібрання. Останнє точно установило координаційний початок, покладений в основу земської сільськогосподарської діяльності: 1) губернське земство влаштовує сільськогосподарські школи за свій рахунок і надає матеріальну допомогу повітовим земствам та приватним особам, які влаштовують в губернії подібні школи; популяризує серед населення книги сільськогосподарського характеру і друкує у «В'ятській газеті» статті з сільської тематики; влаштовує, утримує навчально-практичні ферми і сільськогосподарську дослідну станцію; має агрономічний інститут при якому здійснюються досліді; губернське земство здійснює асигнування і надає кредити на сільськогосподарські потреби; 2) головна увага агрономів направляється на поширення травопільного господарства на суспільних землях і покращення природних лугів; 3) до заходів надзвичайно важливих віднесено популяризацію сільськогосподарських машин і покращене насіння; 4) формами, в яких проявляється розповсюджуюча діяльність агрономів: показові поля і ділянки, доказові господарства, сільськогосподарські виставки; 5) у вигляді правильного і швидкого поширення економічних покращень визнано безумовно важливим влаштування сільськогосподарських товариств і гуртків [4, с.228].

На думку В.Г. Бажаєва, під доказовим полем у В'ятській губернії слід розуміти ділянку польової землі, взятої в оренду у селян, селянських товариств або відведеної безкоштовно, щоб під керівництвом агрономічного наглядача, велось правильне польове господарство. На доказових полях (або селянських дослідних полях) відбувається демонстрація закінченого циклу польових робіт на ділянці надільної землі, розділеної на 3 клини [5, с.21]. Проаналізувавши типи доказових полів, В. Г. Бажаєв виділяє основні: суспільні «запашки», зразкові селянські господарства, шкільні господарства.

В'ятські суспільні запашки, влаштовані при сприянні в'ятських агрономів, є домашньою господарською справою окремих селянських товариств. Всю працю селяни зобов'язуються виконувати самі, а насіння надає земство, з умовою повернення після збору урожаю. Для нагляду за виконанням доручень агрономічних наглядачів селяни вибирають наглядача суспільної «запашки».

Зразкових селянських господарств дуже мало у В'ятській губернії. Суть їх полягає у тому, що земство через агрономічних наглядачів бере селянське господарство під своє керівництво. Зразковий селянин продовжує сам обробляти землю і користуватися урожаєм. Він є виконавцем порад агрономічного наглядача. Земство гарантує йому продуктивність полів.

Щодо шкільних господарств на чолі з учителями, то їх характер ще не визначився, земство піклується наділенням шкіл землею і проводить сільськогосподарські літні курси. Показові поля або демонстративні ділянки суттєво відрізняються від доказових полів тим, що демонструють не ціле польове господарство з кінцевим циклом робіт та із завершеною сівозміною, а просто – окремі технічні покращення, наприклад удобрення фосфорною мукою, посів конюшини тощо.

Повільний розвиток у сільськогосподарському відношенні В'ятської губернії обумовлюється переважно недосконалістю техніки землеробства, її екстенсивним характером діяльності. В. Г. Бажаєв, на основі власного вивчення зазначеної губернії, приходять до висновків, що В'ятське земство не змогло чітко поставити задачі щодо удосконалення сільського господарства. Також гальмуючими факторами є: погані ґрунти і кліматичні умови регіону. Безпосередня робота на місцях належить агрономічним наглядачам і завідуючим дослідних полів. Однак, діяльність ця непродуктивна через велику кількість доказових полів і ділянок із великими матеріальними затратами. Надмірна екстенсивність є корінними недоліками В'ятської сільськогосподарської діяльності.

Завдяки відсутності правильних дослідних полів, вся мережа демонстративних дослідних ділянок і полів немає зразково-показового матеріалу. До заслуг В'ятського земства слід віднести ідею дрібних доказових ділянок і малих дешевих ферм. Не меншої уваги заслуговують суспільні «запашки» та практичні школи сільського господарства.

Також В. Г. Бажаєв детально характеризує у В'ятській губернії 3 великі ферми: Верхосунську (Глазівський повіт), Окунівську (Уржумський повіт), В'ятську та одну меншу – Орлівську та декілька дослідних ділянок. Крім того відмічає, що влаштовуються великі ферми при двох нижчих сільськогосподарських училищах Глазівського та Уржумського повітів [5, с.60].

Щодо другорядних галузей сільського господарства В'ятської губернії В. Г. Бажаєв виділяє покращення хмільництва, плідівництва та овочівництва. Для цієї справи залучили учителів і влітку 1893 року при В'ятській земській фермі влаштували курси по сільському господарству. Для підтримки в губернії бджільництва була влаштована показова пасіка на чолі з Шавровим при В'ятській земській фермі. На пасіці всі охочі могли отримати пораду, познайомитись з різними удосконаленнями в цій справі тощо.

На думку В.Г.Бажаєва, оцінювати результати В'ятської сільськогосподарської діяльності досить рано. Однак, при таких великих затратах матеріальних та інтелектуальних сил, слід було б очікували більших результатів (особливо в області змін систем рільництва). Покращення майже не спостерігаються, це залежить, не лише через наявність неналежних умов, але й через відсутність чітко поставлених практичних задач.

Таким чином, сільськогосподарська організація В'ятського земства мала свої особливості. Дії земства були спрямовані на удосконалення землеробства, шляхом покращення насіння, удосконалення знарядь праці тощо. У той час, як необхідно було удосконалювати саму систему господарства (введення правильної сівозміни). Крім стримуючих факторів розвитку сільського господарства В'ятської губернії, слід виділити позитивні зрушення: запровадження такої форми централізації, при якій відбувалося об'єднання спеціалістів з сільського господарства. Однак, поділяємо думку В. Г. Бажаєва, що їх діяльність потребувала узгоджених дій та чітко поставлених задач, що є запорукою позитивних зрушень.

Література

1. Голубев П. А. Историко-статистический сборник сведений по вопросам экономического и культурного развития Вятского края. – Вятка, 1896. – С. 144.
2. Попова Н. В. Историографический обзор общественно-культурной деятельности Вятского земства / Н. В. Попова // Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена. – 2008. – № 37-1. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/istoriograficheskiy-obzor-obschestvenno-kulturnoy-deyatelnosti-vyatskogo-zemstva#ixzz40FAr2f9S>. – Заглавие с экрана.
3. Вергунов В. А. Бажаев Владимир Гаврилович (1865–1916) – видомий вчений – аграрний економіст та один із фундаторів вітчизняної суспільної агрономії / В. А. Вергунов // Aplikované vědecké novinky : Materiály X mezinárodní vědecko-praktická conference, Praha, 27.07.2014 – 05.08.2014. – Praha : Publishing House «Education and Science» s.r.o., 2014. – Díl 7 : Historie. Politické vědy. – Str. 40–44.
4. Деятельность земств // Известия Министерства земледелия и государственных имуществ. – 1900. – № 15. – С. 227-228.
5. Бажаев В. Г. Сельскохозяйственная организация Вятского земства / Изд. Московского губернского земства; В. Г. Бажаев. – М: «Т-во скоропечатни А. А. Левенсон», 1894. – 80 с.
6. [Рецензия] // Известия Министерства земледелия и государственных имуществ. – 1896. – № 36. – С. 591. – Рец. на кн.: Голубев П. Вятский край. Историко-статистический сборник сведений по вопросам экономиче-

ского и культурного развития Вятского края. – Вятка: Изд. Вятского губернского земства, 1896.

Сиченко И. А. Исследование сельского хозяйства Вятского губернского земства в творческом наследии В.Г. Бажаяева

На основе научного анализа творческого наследия В.Г. Бажаяева освещено деятельность Вятского земства в сельскохозяйственном отношении. Выяснено, что сельскохозяйственная организация Вятского земства проводилась экстенсивным способом. Установлено, что достоинствами края были: мелкие доказательные участки, маленькие дешёвые фермы, общественные запашки и практические школы сельского хозяйства.

Ключевые слова: В. Г. Бажаяев, Вятское губернное земство, сельское хозяйство, сельскохозяйственная организация, наука.

Sichenko I. A. Research of Agriculture of the Vjatsky provincial zemstvo in creative herstage V.G. Bazhaev

On the basis of the scientific analysis of a creative heritage of V. G. Bazhaev it is shined activity of the Vjatsky zemstvo in the agricultural attitude. It is found out that the agricultural organisation of the Vjatsky zemstvo was made by an extensive mean. It is positioned that advantages of edge were: small demonstrative fields, small cheap farms, socially plough and practical schools of agriculture.

Keywords: V. G. Bazhaev, the Vjatsky provincial zemstvo, agriculture, the agricultural organisation, seins.

УДК 63:001:930 «Вернадський» (477)

Чернова Н.Ф.

РОЛЬ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО В СТАНОВЛЕННІ ТА РОЗВИТКУ СТРУКТУРИ АГРАРНОЇ НАУКИ В УКРАЇНІ

За допомогою історико-наукового, історико-порівняльного, аналітико-синтетичного, бібліографічного, а також із застосуванням методів персоналізації та джерелознавчого й архівознавчого аналізу висвітлено роль видатного вченого, організатора науки, академіка В. Вернадського в створенні та діяльності Сільськогосподарського вченого комітету України – головного осередку аграрної науки в країні. Комплексне застосування різноманітних способів пошуку, аналізу та синтезу забезпечило можливість оптимального використання архівних джерел, виданих друком документів та наукових праць. Зазначено внесок В. Вернадського у розвиток вітчизняної аграрної науки при різних системах влади на українських землях в 1919–1920 рр.

Ключові слова: історія аграрної науки, сільськогосподарська дослідна справа, Сільськогосподарський вчений комітет України, наука.

Національне значення нової академії – абсолютно зрозуміло ...
Воно полягає в тому, що нова академія повинна сприяти зростанню української національної самосвідомості та української культури шляхом широкого і глибокого проникливого, наукового вивчення минулого і сьогодення українського народу та його сусідів, природи зійнятої ними країни у всіх її нескінченних проявах.

(В. Вернадський)